TIPURI DE VARIANTE PAREMIOLOGICE ÎN LIMBA ROMÂNĂ

HELGA BOGDAN-OPREA
Universitatea din Bucureşti

1. Conceptul de *unitate paremiologică* în raporturile sale cu *unitatea frazeologică*

În lingvistica actuală se admite existenţa a trei caracteristici fundamentale pe baza cărora unităţile frazeologice pot fi delimitate în raport cu îmbinările lexicale libere, şi anume faptul că reprezintă combinaţii stabile de două sau mai multe cuvinte, au un înţeles unitar, adică denumesc o singură acţiune, însuşire, un proces sau un fenomen unic, şi sunt consacrate prin uz, fiind simţite de către subiecţii vorbitori ca unităţi de limbă distincte, autonome[1].

Punctul de plecare în stabilirea unor trăsături ale unităţilor pe care le denumim în mod generic *frastice* şi care includ proverbe, zicători, maxime, aforisme, citate celebre îl constituie unele caracteristici care au fost identificate şi în cazul frazeologismelor.

Dacă vom analiza pe rând cele trei trăsături amintite, vom observa că şi unităţile frastice sau, în sens mai restrâns, paremiologice constituie îmbinări de două sau mai multe cuvinte şi sunt consacrate de uzul general sau cvasigeneral. Principala diferenţă dintre unităţile frazeologice şi cele paremiologice nu este una de tip structural, din moment ce şi un frazeologism poate lua – e drept, nu de foarte multe ori – forma unei propoziţii sau a unei fraze mai scurte ori mai ample. Ca exemple semnificative în acest sens menţionăm câteva unităţi frazeologice adverbiale expresive care înseamnă „niciodată”: *când mi-o creşte iarbă-n barbă; când mi-o creşte păr în palmă* (cu varianta *când mi-o creşte păr în palmă şi-ntre deşte); când mi-oi vedea ceafa; când o zbura porcul; când o face plopul pere* (sau *mere*) *şi răchita micşunele; când o prinde mâţa peşte* (cu varianta extinsă *când o prinde mâţa peşte şi coada de urs o creşte*); *când s-o lipi cerul de pământ* (sau varianta ei cu substantivele inversate: *când s-a lipi pământul de cer*); *când s-o întoarce Oltul* (sau *Dunărea*) *înapoi; când s-o (mai) face mama fată (mare); când s-o (mai) împreuna malul ăsta (acesta) cu celălalt; când vor creşte la cai coarne; când o înverzi tânjala* şi foarte multe altele pe care unii autori le consideră, în mod greşit, proverbe[2].

După cum se vede, singurul criteriu pe baza căruia se poate face delimitarea unităţilor paremiologice de frazeologisme este unul de ordin funcţional. Aceasta înseamnă că avem de-a face cu o locuţiune sau cu o expresie ori de câte ori este denumit un fenomen sau un proces unic, un obiect din realitatea înconjurătoare, o acţiune izolată, cu alte cuvinte, atunci când este vizat acelaşi referent. În plan lingvistic trebuie precizat că sintagma identificată drept frazeologism poate fi înlocuită, în acest caz, printr-un singur cuvânt.

[1] Vezi Hristea (1984a: 139), care analizează fiecare dintre aceste caracteristici în subpunctele 3, 4 şi 5.

[2] Aşa se procedează de exemplu în antologia lui Muntean (1984), de unde provin şi exemplele prezentate mai sus.

BDD-V2337 © 2016 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:10:23 UTC)

Spre deosebire de unităţile frazeologice, proverbele, maximele, zicătorile, ghicitorile sunt construcţii prin care se comunică o întreagă experienţă de viaţă, o filosofie practică sau un şir de învăţături ori de sfaturi[1], în formule lapidare, esenţializate. Oricât am încerca să comunicăm printr-un singur cuvânt ceea ce este conţinut într-o unitate frastică, ne izbim de incapacitatea de a exprima în totalitate, prin echivalentul ales, mesajul pe care-l poartă proverbul, zicătoarea ori maxima în discuţie.

Acest criteriu de natură funcţională a stat la baza excluderii proverbelor, aforismelor, zicătorilor, ghicitorilor sau citatelor celebre din clasa unităţilor frazeologice.

Nu este mai puţin adevărat însă faptul că această delimitare între cele două serii de unităţi lingvistice nu se realizează întotdeauna, nici în lingvistica românească şi nici în cea generală. Mai mult, chiar unele lucrări lexicologice care se autodefinesc „dicţionare de locuţiuni şi expresii" includ în mod cu totul nejustificat printre unităţile-titlu o serie de proverbe, zicători, maxime sau alte structuri frastice de acest tip[2].

În sprijinul delimitării unităţilor frazeologice de cele paremiologice mai poate fi invocat şi un argument care priveşte tipologia variantelor celor două categorii de structuri.

Din cauza faptului că toate proverbele şi zicătorile, maximele şi sentinţele, ghicitorile şi citatele celebre iau forma unor propoziţii şi, mai ales, a unor fraze, este firesc ca tipul cel mai bine reprezentat de variante ale acestora să fie constituit de formaţii care apar în urma unor modificări la nivel sintactic (substituiri ale unor formanţi gramaticali, inversiuni şi diverse modificări ale elementelor componente, elidarea unor structuri sintactice de mai mare sau mai mică întindere etc.).

Spre deosebire de acestea, unităţile frazeologice prezintă o clasă mai puţin numeroasă de variante justificate prin modificări de ordin sintactic în structura invariantului, detaşându-se în mod indiscutabil structurile frazeologice care se datoresc unor substituţii la nivel lexical sau unor fluctuaţii în actualizarea uneia ori alteia dintre opoziţiile gramaticale.

2. Sinonime frastice şi variante paremiologice. Criterii de diferenţiere

Vom începe prezentarea acestor două fapte de limbă pornind de la definirea conceptului de *variantă paremiologică,* pe care o vom raporta la ceea ce am denumit *invariantă, prototip* sau *unitate-tip*[3].

---

[1] Distincţia este făcută de Hristea (2009: 696) care consideră că unităţile frastice „se opun celor frazeologice, care denumesc **noţiuni**, în timp ce *unităţile frastice* (fr. *unités phrastiques*) exprimă **idei** şi sunt constituite din fraze întregi, consacrate de uzul general sau cvasigeneral. […] *unităţile frastice* conţin diverse reflecţii de ordin general, exprimă adevăruri care sunt (ori par, de multe ori, elementare), ne furnizează constatări sigure (întemeiate, adeseori, pe observaţii seculare) şi, nu în ultimul rând, ne dau sfaturi înţelepte izvorâte din experienţa individuală sau colectivă. Ceea ce mai caracterizează ***unităţile frastice*** este şi caracterul lor unitar sub raport semantic, asemănându-se, din acest punct de vedere, cu ***unităţile frazeologice***. De acestea diferă însă nu numai prin ceea ce exprimă, ci şi prin structura lor mult mai complexă (în imensa majoritate a cazurilor). Pe de altă parte, nedenumind *noţiuni*, ele nu sunt nici echivalente reale sau potenţiale ale cuvintelor, iar în aceasta trebuie să vedem un alt element important care le particularizează sau individualizează în raport cu cele *frazeologice* […], locuţiuni, expresii, sintagme stabile (inclusiv terminologice) şi orice combinaţii constante care sunt, în acelaşi timp, unităţi semantice şi funcţionale".

[2] Un examen critic detaliat, cu exemple din lucrările lexicografice analizate se găseşte în studiul lui Hristea (1984b: 5–14). Aici sunt citate titlurile principalelor dicţionare şi lucrări de specialitate consacrate studierii unor locuţiuni şi expresii, ai căror autori nu ţin însă seama de distincţia frazeologism – unitate paremiologică şi, în consecinţă, includ printre faptele de limbă analizate, o serie de proverbe, zicători, maxime, aforisme, scurte citate etc.

[3] Pentru conceptul de *variantă (în) lingvistică* şi teoretizarea raportului ei cu *invarianta,* vezi Bogdan-Oprea (2011: 80–95).

BDD-V2337 © 2016 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:10:23 UTC)

Pentru o mai clară delimitare a sferei variantelor paremiologice, am considerat util să trecem în revistă principalele criteriile formale şi semantice care ne îndreptăţesc să găsim punctul în care sfârşeşte variaţia şi începe sinonimia unităţilor frastice.

Înţelegem prin *variantă paremiologică* una sau mai multe structuri ale unor proverbe care iau forma unor propoziţii sau fraze şi care prezintă o identitate de sens şi o cvasiidentitate structurală cu invarianta de la care au fost generate prin diverse mecanisme lingvistice (şi psihologice). După cum se poate observa, în definirea conceptului de *variantă paremiologică* a fost menţionat un prim criteriu, cel de natură semantică: identitatea de sens sau, cu alte cuvinte, indicarea aceluiaşi referent extralingvistic. El se regăseşte însă şi în definirea conceptului de *sinonim paremiologic*, de aceea trebuie invocat un alt element pe baza căruia să se facă o distincţie clară între variantele şi sinonimele frastice, în general, şi paremiologice, în special. Acesta este *criteriul structural*. El presupune ca în cazul variantelor să apară cât mai puţine modificări de formă între ele şi invariantă, să se identifice în mod clar mecanismele de ordin gramatical (morfosintactic) şi lexical care au dus la actualizarea unor variante frastice şi, nu în ultimul rând, ca atât prototipul, cât şi structurile generate pe baza lui să trimită absolut la aceeaşi imagine psihologică ori la aceeaşi realitate extralingvistică. Pe baza acestui criteriu de ordin referenţial se pot distinge uşor două sau mai multe structuri cu formă (foarte) asemănătoare sau cvasiidentică, dar care nu pot fi socotite simple variante, ci trebuie considerate nişte sinonime paremiologice. În lumina acestor criterii se delimitează ca unităţi frastice sinonime următoarele proverbe[1]: *După nor vine şi senin* şi *După nor şi ploaie/Răsare şi soare; Până nu baţi laptele, nu iese unt* şi *Foc să faci şi fum să iasă, peste putinţă se înţelege* sau *Până nu faci foc, fum nu iese* (cu două variante: *Până nu faci foc, nu iese fum,* datorată unor modificări de topică în cea de-a doua structură propoziţională, respectiv *Dacă nu faci foc, nu iese fum,* caracterizată prin substituţia conectorului sintactic); *Cum îşi va găti, aşa va prânzi* şi *Cum îţi vei aşterne, aşa vei dormi* (cu varianta *Cum îţi aşterni, aşa vei dormi,* explicată prin actualizarea altei valori gramaticale din categoria morfologică a timpurilor verbale); *Nu mânca cu domnii cireşe din(tr-un) blid, că(ci) îţi aruncă sâmburi în ochi* şi *Cu cei mari nu mânca cireşe, nici nu te trage în deşte (= degete); Omul care ştie carte/De toate are parte* şi *Cine ştie carte, are patru ochi* (cu varianta *Cine ştie are patru ochi,* creată prin elidarea substantivului din locuţiunea verbală, sensul acestuia fiind inclus pe baza contextului în sistemul de semnificaţii al verbului *a şti*); *Câştigul şi paguba sunt fraţi de cruce* şi *Unde e câştig, e şi pagubă* (cu variantele: *Unde e câştig mult, e şi pagubă multă* sau, cu topica inversată de tip adjectiv – substantiv, *Unde e mult câştig, e şi multă pagubă,* ambele explicabile prin adăugarea unui adjectiv cantitativ, din dorinţa de a se accentua semnificaţia unităţii de bază); *Un nebun aruncă* (sau *azvârle*) *o piatră în apă şi zece cuminţi n-o pot scoate* şi *Zece înţelepţi nu pot să descurce ceea ce un nebun a încurcat*, ca şi *Ceea ce face un prost nu pot desface zece înţelepţi; Ia-te bine cu nerodul/Până treci (cu el) podul* şi *Fă-te frate cu dracul până treci puntea; Nu-i gard fără pârleaz/Şi om fără necaz* şi *Tot obrazul/Îşi are necazul; Parcă au umblat lăcustele* şi *Parcă au dat turcii* (cu varianta *Parcă au dat tătarii,* provocată de o substituţie lexicală facilitată de apartenenţa celor două substantive la aceeaşi sferă semantică); *Nu ieslea merge la bou, ci boul la iesle* şi *Nu vine*

[1] Cele mai multe dintre unităţile paremiologice prezentate în acest studiu sunt excerptate din monumentala colecţie a lui Zanne (1895–1912). Ca surse suplimentare au fost utilizate culegerea lui Anton Pann [s.a.] şi antologiile lui Hinţescu (1877), Mugur şi Voiculescu (1928), Tazlăuanu (1943), Rahmil (1957), Muntean (1966, 1984), Adăscăliţei (1973), Botezatu şi Hâncu (2003), Bilţiu (2006), Zărnescu (2006), iar interpretarea faptelor paremiologice se sprijină pe informaţiile prezentate în lucrările lui Bîrlea (1966), Tabarcea (1982), Negreanu (1983, 1998), Ruxăndoiu (2003) şi Stănciulescu-Bârda (2003).

BDD-V2337 © 2016 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:10:23 UTC)

moara la sac, ci sacul la moară; Fugii de lup şi dădui de (sau *peste*) *urs* şi *Fugii de dracu şi dădui peste ta-su; Ce naşte din ogari, tot iepuri goneşte* şi *Ce naşte din pisică, şoareci mănâncă; (E) departe murga de traistă* şi *(E) departe griva de iepure; Până la Hristos/Iese pielea lui Bedros* şi *Până la Dumnezeu te mănâncă sfinţii; Ori că zici baba Rada, ori că zici Rada baba, tot una e* şi *Ce mi-e popa Stan, ce mi-e Stan popa; Închină-te la Dumnezeu, dar nu te strica nici cu dracul* şi *Să crezi în Dumnezeu, dar nici pe dracul să nu-l uiţi; Câinii latră, caravana trece* şi *Ursul trece, vântul bate* etc.

Prin prezentarea acestor sinonime am căutat, pe de o parte, să evidenţiem diferenţa de structură care există între unităţile paremiologice selectate şi, pe de altă parte, acolo unde a fost posibil, să opunem sinonimele frastice unor variante paremiologice. Pe acestea din urmă le-am grupat, în mod firesc, împreună cu prototipul de la care au fost generate, adică tocmai cu unul dintre cele două sau mai multe proverbe aflate în raport de sinonimie.

În cele ce urmează vom menţiona câteva unităţi paremiologice care, deşi se aseamănă foarte bine din punct de vedere formal, constituie totuşi sinonime frastice şi nu reprezintă variante paremiologice, deoarece imaginile psihologice (şi sociale) la care trimit nu sunt identice: *Unde sunt două cumnate/Rămân vasele nespălate* şi *Unde sunt două cumnate/Casele-s nemăturate; La omul bogat şi dracii vin cu colaci* şi *Celui bogat şi dracu îi leagănă copiii; La omul sărac nici boii nu trag* şi (cu anacolut) *La omul sărac nici luleaua nu-i arde; Hoţul la hoţ nu fură* şi *Hoţ pe hoţ anevoie înşală*, ca şi *Tâlhar pe tâlhar nu fură* (care se explică prin contaminarea celor două proverbe, dublată de substituţia sinonimică *hoţ/tâlhar); Mincinosului nu se mai crede nici când spune adevărul* şi *Din gura mincinosului nici ce e adevărul nu se crede; Minte de zvântă pământul* şi *Minte de îngheaţă apele*, ca şi *Minte de stă piatra în loc* şi *Minte de stă soarele în loc; De-ar şti omul ce-ar păţi/De înainte* (sau *dinainte*) *s-ar feri* (sau *păzi*) şi *De-ar şti omul ce-ar păţi/Nici din casă n-ar ieşi; Dumnezeu îţi dă, dar nu-ţi bagă în gură* şi *Dumnezeu îţi dă, dar în sac nu-ţi bagă; Vulpea când n-ajunge la găini, zice că sunt spânzurate* şi *Vulpea când n-ajunge la struguri, zice că sunt acri; Cine vara petrece cântând/Iarna rămâne flămând* şi *Cine vara stă şi doarme, Iarna biet moare de foame* etc.

În aceste cazuri, lipsa unei cvasiidentităţi structurale este amplificată și de criteriul referenţialităţii, ceea ce ne obligă să vorbim de unităţi paremiologice sinonime. Alteori, raportul ce se stabileşte între două sau mai multe proverbe care sunt asemănătoare din punct de vedere formal nu este nici măcar unul de sinonimie, deoarece sensul lor este (total) diferit sau chiar diametral opus. Acest lucru reiese foarte clar din prezentarea următoarelor unităţi frastice diferenţiate sub raport semantic: *La un car de minte e bine să fie un dram de noroc*, faţă de: *Mai bine un dram de minte decât o oca de noroc; Dragoste cu sila nu se poate* (sau *nu se face*), faţă de: *Dragoste cu socoteală nu se poate; Se întâmplă să cază în cursă şi cine (te) învaţă să te păzeşti de dânsa* (adică sunt mulţi cei care dau sfaturi altora şi nu se pot călăuzi singuri), faţă de: *Se întâmplă să cază în cursă şi acela care se păzeşte* (sau *se fereşte*) *de ea* (sinonim cu proverbul *Socoteala de acasă nu se potriveşte cu cea din târg*); *Pământului bun puţină apă îi trebuie* (în sensul că omului vrednic, muncitor puţin îi trebuie ca să se ridice), faţă de: *La pământul ud nu trebuie apă multă* (cu referire la omul bogat, cu stare).

În ceea ce priveşte unităţile paremiologice diametral opuse ca sens, dar care au o structură asemănătoare, menţionăm următoarea pereche antonimică alcătuită din proverbul *Dintr-o iapă boierească iese un cal ţigănesc* (cu referire la copiii obraznici care se nasc din nişte părinţi cumsecade), opus proverbului *Dintr-o iapă ţigănească iese un cal boieresc* (care se referă la copiii buni, ai căror părinţi sunt însă lipsiţi de educaţie şi de caracter). Aceste două proverbe cunosc – fiecare în parte – şi o variantă care se justifică printr-o substituţie între

BDD-V2337 © 2016 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:10:23 UTC)

două elemente ce aparţin aceluiaşi ansamblu lexical şi prin reluarea printr-un pronume anaforic a substantivului actualizat în a doua parte a proverbului: *Dintr-un cal boieresc iese unul ţigănesc* şi, respectiv, *Dintr-un cal ţigănesc iese unul boieresc.*

Alte proverbe antonime, dar care se aseamănă din punct de vedere formal, sunt următoarele: *Mai bine un dram de minte, decât o oca de noroc*, faţă de: *Mai bine un dram de noroc, decât un car de minte,* ambele punând pe primul plan fie şansa, norocul sau hazardul, fie efortul personal, munca ori inteligenţa, absolut necesare omului pentru a-i fi asigurate succesul, reuşita în viaţă.

Înainte de a încheia discuţia cu privire la raportul dintre variantele şi sinonimele proverbelor, prezentăm, din dorinţa unei delimitări cât mai clare între categoriile semantice din clasa unităţilor frastice, şi un caz de antonimie paremiologică. În plus, faptele pe care le vom discuta vor conduce la configurarea unui caz de hiponimie paremiologică, un tip de relaţie semantică mai rar întâlnit, nu numai la nivelul frastic, ci şi în domeniul lexical sau frazeologic ori în gramatică. Prin raportul de tip hiponimic se înţelege înglobarea sferei semantice a unei unităţi lingvistice în sistemul de semnificaţii al alteia (cf. *romancier* şi *scriitor, iconar* şi *pictor, ceferist* şi *feroviar,* între care se stabileşte o relaţie de hiponimie lexicală, în sensul că primul dintre termenii care alcătuiesc aceste perechi îşi subordonează sfera celuilalt).

În limba română există următorul proverb: *Dintr-un grâu bun iese o neghină, şi dintr-o neghină iese un grâu bun* (cu referire la faptul că, nu de puţine ori, se întâmplă ca urmaşii, în sens mai larg, sau copiii, în sens restrâns, să nu semene cu înaintaşii lor, în cazul de faţă, cu părinţii). Având o structură bipropoziţională, proverbul include, deopotrivă, referirea la copiii răi, needucaţi, născuţi din părinţi erudiţi şi cu un caracter ales, dar şi la părinţii lipsiţi de educaţie şi de moralitate care dau naştere unor copii cuminţi şi inteligenţi. În raport de hiponimie cu acest proverb generic stau următoarele unităţi paremiologice care sunt, ele între ele, în relaţie de antonimie: *Dintr-un măceş iese un trandafir* (pe schema: ascendent negativ – descendent pozitiv) şi *Din măslini răsar mărăcini* (care se poate reda schematic astfel: ascendent pozitiv – descendent negativ). La rândul lor, cele două unităţi paremiologice antonime intră în relaţie de sinonimie cu altele, după cum o dovedesc sextetul şi, respectiv, tripletul sinonimic de mai jos: *Dintr-un măceş iese un trandafir; Dintr-o iapă ţigănească iese un cal boieresc* (cu varianta *Dintr-un cal ţigănesc iese unul boieresc*); *Din câine nu faci slănină; Din coadă de câine sită de mătase nu se (mai) face; Din fata cea haină/Nu mai faci gospodină; Dintr-un lemn nu se face bucium* etc., care ilustrează o relaţie de tipul ascendent negativ – descendent pozitiv, şi *Din măslini răsar mărăcini; Din hulub se naşte scorpie; Dintr-o iapă boierească iese un cal ţigănesc* sau varianta ei, *Dintr-un cal boieresc iese unul ţigănesc,* toate patru realizate pe schema următoare: ascendent pozitiv – descendent negativ.

După cum se vede, semantica unităţilor paremiologice pune în evidenţă aspecte extrem de interesante care ar putea constitui obiectul unor cercetări exhaustive, realizate pe baza unui inventar mult mai bogat de fapte decât cele prezentate în această parte a lucrării noastre. Exemplele analizate ajută la o delimitate cât mai clară între sinonimele proverbelor, care prezintă o structură mai mult sau mai puţin apropiată unele faţă de altele, şi variantele unităţilor paremiologice, la care ne vom referi în continuare.

3. Tipuri de variante paremiologice. Criterii de clasificare

În clasificarea variantelor paremiologice româneşti avem în vedere trei criterii esenţiale, şi anume: structura formaţiilor frastice, faza din evoluţia limbii române în care

BDD-V2337 © 2016 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:10:23 UTC)

aceste variante au fost generate pe baza unor cauze diverse de natură psihologică şi/sau lingvistică şi, nu în ultimul rând, aria de răspândire a formelor acestor proverbe, zicători, maxime, ghicitori, aforisme, care circulă în teritoriul lingvistic dacoromân cu un aspect mai mult sau mai puţin îndepărtat faţă de structura invariantei.

Fiecărui criteriu avut în vedere îi corespund mai multe tipuri şi subtipuri de variante paremiologice sau frastice pe care le vom menţiona la momentul potrivit.

3.1. *Criteriul structurii*

Vom discuta în cele ce urmează principalele mecanisme care determină apariţia unor variante ale proverbelor. În esenţă, este vorba de aceleaşi cauze care stau şi la baza producerii unor variante frazeologice, cu deosebirea că efectul lor nu este la fel de puternic în ambele grupe de fapte lingvistice. În linii mari, vom identifica şi la nivel frastic modificări ce afectează una sau mai multe dintre componentele invariantei: forma gramaticală, sensul sau locul elementelor care variază.

Simplificând lucrurile, am optat pentru gruparea factorilor de natură psihologică şi lingvistică pe seama cărora am pus fenomenul variaţiei din domeniul frastic în trei mari categorii, ţinând seama de nivelul limbii la care se produce modificarea respectivă: nivelul gramatical – morfologic şi sintactic, nivelul lexical şi nivelul frastic.

În interiorul fiecărei grupe şi subgrupe am identificat mai multe fenomene generatoare sau cauze, după cum urmează în prezentarea de mai jos.

• **La nivel morfologic:** oscilaţii între valorile unor categorii gramaticale nominale (**determinarea:** *Dar din dar se face* ***raiul***, având ca prototip proverbul cu substantiv nearticulat *Dar din dar se face* ***rai***, fiindcă acesta din urmă are o formă mult mai răspândită în procesul comunicării; **numărul:** *Întâi judecă-te pe tine şi apoi judecă pe* ***altul*** şi *Întâi judecă-te pe tine şi apoi judecă pe* ***alţii***, în care alternează singularul şi pluralul unui pronume nehotărât de genul masculin, alternanţă singular/plural facilitată aici de folosirea pronumelui *altul* cu valoare generică, dar şi cazurile în care pot fi implicate simultan sau succesiv aceste două categorii gramaticale nominale: ***Câinii*** *latră, caravana trece* şi ***Câinele*** *latră, caravana trece, Scoate* ***banul*** *şi din piatră seacă*, faţă de invarianta *Scoate* ***bani(i)*** *şi din piatră seacă*, referirea făcându-se la omul harnic; **comparaţia:** *Buturuga mică răstoarnă carul* ***mare,*** cu varianta *Rădăcina mică răstoarnă carul* ***mare***, în care substituţia lexicală *buturugă/rădăcină* urmează schema semantică „pars pro toto”[1], dar şi cu o structură de tipul *Buturuga mică răstoarnă* ***cel mai mare*** *car*, cu varianta *Rădăcina mică răstoarnă* ***cel mai mare*** *car*, modificarea morfologică de tip pozitiv/superlativ de superioritate în categoria gramaticală a intensităţii fiind dublată şi de o schimbare de topică pe schema adjectiv – substantiv, creată în scopul tematizării determinantului) și oscilaţii la nivelul unor categorii gramaticale verbale (**modul şi timpul:** ***Dă*** *şi* ***scapă***, cu varianta ***Să dai*** *şi* ***să scapi***, care este una învechită în limba română sau ***Du-te*** *unde a dus mutul iapa şi ţiganul cârlanul* şi ***Să te duci*** *unde a dus mutul iapa şi ţiganul cârlanul,* unde s-a produs o substituţie de tip modal care a antrenat imperativul şi conjunctivul cu valoare de imperativ al verbului *a se duce*, **persoana şi numărul:** ***Vorbeşti*** *de lup şi lupul la uşă,* cu verbul la persoana a II-a singular având valoare generică[2], un proverb întâlnit în colecţia lui Zanne sub varianta învechită ***Vorbim*** *de lup şi lupul la uşă,* cu verbul la persoana I, plural care are, de asemenea, o funcţie de generalizare, ori structurile

[1] Pentru exemple asemănătoare, generate prin fenomenul cunoscut în lingvistică sub denumirea de *sinecdocă*, vezi infra.

[2] El corespunde unor pronume nehotărâte din alte limbi, cum sunt fr. *on* sau germ. *man*, care se actualizează de fiecare dată cu verbul la persoana a III-a.

BDD-V2337 © 2016 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:10:23 UTC)

ritmate de tip paremiologic foarte bine cunoscute din poveştile românilor: *Munte cu munte nu se întâlneşte,/Dar om cu om când nici nu* ***gândeşti*** şi *Munte cu munte nu se întâlneşte,/Dar om cu om când nici nu* ***gândeşti,*** în care substituţia morfologică s-a realizat exclusiv la nivelul persoanei şi a fost determinată, în mod cert, şi din necesităţi de natură prozodică, formele verbale *se întâlneşte* şi *nu gândeşte* fiind singurele care rimează în exemplele de mai sus. Categoriile gramaticale pot fi afectate individual sau în diverse combinaţii care presupun îmbinarea celor două perechi de categorii morfologice din clasa verbului, ca în exemplele: *Bun* ***de pus*** *la rană şi să te* ***vindeci*** *(*sau *să te* ***vindece****)* şi *Bun* ***să-l pui*** *la rană şi să te* ***vindeci*** *(*sau *să te* ***vindece****)*, generate prin substituţia modurilor conjunctiv prezent şi supin.

• **La nivel sintactic: modificări de recţiune** cazuală şi prepoziţională în grupul verbal și în structura grupului nominal: *Sătulul nu crede* ***celui*** *flămând* şi *Sătulul nu crede* ***pe cel*** *flămând*; **substituţii sintactice** întâlnite în propoziţii: *Cui pe cui* ***scoate*** *afară* şi *Cui pe cui* ***se scoate*** *afară*, ultima fiind obţinută prin aplicarea unei transformări de tip reflexiv reciproc, sau în fraze: ***Cum*** *am cumpărat-o, aşa o vând;* ***Cum*** *am luat-o, aşa o dau* şi ***Aşa*** *am cumpărat-o, aşa o vând;* ***Aşa*** *am luat-o, aşa o dau,* în care se înlocuieşte o subordonată circumstanţială de mod cu o propoziţie principală, dar și ***Cine*** *se încălzeşte la soare nu-i pasă de lună* şi ***Când*** *se încălzeşte la soare nu-i pasă de lună*, prima fiind o structură de tip anacolutic cu subiect pronominal, iar cea de-a doua, o construcţie cu subordonată circumstanţială antepusă şi cu subiectul logic subînţeles în regentă; **inversiunea:** modificări de topică la nivelul frazei, ca în exemplul *Parcă tot* ***îi plouă şi îi ninge*** şi *Parcă tot* ***îi ninge şi îi plouă*** sau al propoziţiei, produse în grupul verbal, ca în cazul lui *Până nu faci foc,* ***fum nu iese,*** o variantă evoluată dintr-un prototip cu topica *Până nu faci foc* ***nu iese fum,*** ori în cel nominal: *Copilul cu* ***multe moaşe*** *rămâne cu buricul netăiat* şi *Copilul cu* ***moaşe multe*** *rămâne cu buricul netăiat*; **extensiunea şi elipsa**: elidarea unor întregi propoziții dintr-o frază, ca în cazul *Bate fierul până e cald,* ***că, de se va răci, în zadar vei munci*** şi *Bate fierul până e cald*, cu varianta actuală liberă *Bate fierul cât e cald,* pusă pe seama echivalenţei funcţionale a conectorilor temporali *până* şi *cât.* Li se alătură variante apărute prin elidarea exclusiv a unei părți de vorbire. Tiparul este extrem de bine reprezentat în limba română și include exemple din toate clasele gramaticale, începând cu **substantivul:** *Cine munceşte agoniseşte* şi *Cine munceşte* ***hrană*** *agoniseşte,* pentru care nu dispunem de suficiente date cu privire la filiaţie, însă din perspectiva românei actuale am fi înclinaţi să acordăm statut de invariantă primei structuri paremiologice şi de variantă frastică formaţiei cu un număr mai mare de constituenţi, **adjectivul:** *Unde e câştig e şi pagubă,* cu varianta inserată în colecţia lui Iuliu A. Zanne: *Unde e* ***mult*** *câştig, e şi* ***multă*** *pagubă,* **pronumele:** *Îi dai nas lui Ivan şi* ***el*** *se suie pe divan* şi *Îi dai nas lui Ivan şi se suie pe divan* sau *Cine se scoală de dimineaţă,* ***acela*** *departe ajunge* şi *Cine se scoală de dimineaţă departe ajunge,* **verbul:** *Rău* ***e*** *cu rău, dar mai rău fără rău* şi *Rău cu rău, dar mai rău fără rău;* ***Să stai*** *departe de măgarul care are năravsă dea din picere* şi *Departe de măgarul care are năravsă dea din picere*, ambele circulând şi în perioada actuală, mai ales la nivel regional, sub forma unor variante libere, cum le-a perceput probabil şi Zanne, atunci când le-a înregistrat în monumentala sa colecţie. Nu lipsesc din această categorie nici variantele apărute în urma elidării unor părți de vorbire neflexibile, **adverbul:** *Drac mort n-a văzut nimenea* ***vreodată*** şi *Drac mort n-a văzut nimenea*, glosate astfel în lucrarea lui Zanne: „Când un copil sau un beţiv cade fără să-şi facă vreun rău, se zice despre oamenii răi când scapă de la vreo primejdie”, **prepoziția:** *Când ţi-e larg în casă pune un spin* ***la*** *mijloc* şi *Când ţi-e larg în casă pune un spin [la] mijloc*[1] (adică „Nu lua chiriaşi în

[1] Selectat din colecția de proverbe alcătuită de Iuliu A. Zanne, vol. III, p. 78 și inserat în DA, tomul II, partea II, fascicula 2: *Ladă – lepădа*, la p. 101, col. 2 (s.v. *larg*).

BDD-V2337 © 2016 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:10:23 UTC)

casă") și **conjuncția:** *Gură am **şi** limbă n-am* și *Gură am, limbă n-am* (se zice când cineva are multe de spus, dar este obligat să tacă din diverse motive); *Nu-i frumos ce-i frumos, **ci**-i frumos ce-mi place mie* sau *Nu-i frumos ce-i frumos, e frumos ce-mi place mie* şi *Capul să trăiască, **că** belelele curg* şi *Capul să trăiască, belelele curg*, apariția acestei subordonate cauzale fără element introductiv datorându-se probabil şi unui motiv de ordin estetic – eufonia.

• **La nivel lexical: apartenența la aceeaşi familie de cuvinte:** *Tot **învăţatul** are şi dezvăţ* şi *Tot **învăţul** are şi dezvăţ* (cu substantivele comutabile *învăţat,* la origine o formă verbală de supin a verbului *a învăţa*, şi *învăţ,* un derivat regresiv de la același verb); *Ciomagul are două **căpătâie*** şi *Ciomagul are două **capete*** (cu sensul: „orice lucru îşi are binele şi răul său, precum loveşti, aşa poţi fi şi tu lovit"); *Nu e pentru cine se **găteşte**, ci pentru cine se nimereşte* şi *Nu e pentru cine se **pregăteşte**, ci pentru cine se nimereşte*, în care s-a înlocuit verbul regional *a se găti (*sau *a se găta) < gata,* cf. alb. *gatit,* cu derivatul său *a se pregăti, alcătuit* din *pre + găti* şi reprezentând la origine un calc de structură morfematică după un etimon latinesc, *praeparare*, ori german, *vorbereiten*[1]; **apartenența la aceeaşi familie etimologică:** *Nicio faptă fără **răsplată*** şi *Nicio faptă fără **plată,*** unde se remarcă substituția lui *răsplată*, un derivat regresiv din verbul *a răsplăti* (cf. bg. *razplatja,* scr. *rasplatiti*), cu substantivul *plată* < sl. *plata,* structurile fiind în mod cert variante, nu unități paremiologice diferite, cum rezultă din colecția lui Iuliu A. Zanne, **substituția lexicală de tip sinonimic**, ca în următoarele exemple unde se înlocuiesc **substantive:** ***Mâța** blândă zgârie rău şi **Pisica** blândă zgârie rău*, **verbe:** *Măsoară de multe ori şi **croieşte** o dată* şi *Măsoară de multe ori şi **taie** o dată* (cu sinonimia *a tăia = a croi,* acesta din urmă specializat pentru obiectele de vestimentație*; Să te **păzeşti** de el ca de popă tuns* şi *Să te **fereşti** de el ca de popă tuns,* de la care au evoluat şi variantele frazeologice libere *a se feri (*sau *a se păzi) de cineva ca de popă tuns*, în unul și același proverb putându-se înlocui prin sinonimele lor atât verbe, cât și substantive, ca în exemplul: *Cine cere nu **moare**, dar nici **omenie** nu are* sau *Cine cere nu **piere**, dar nici **omenie** nu are* şi *Cine cere nu **moare**, dar nici **cinste** nu are*, ca și *Cine cere nu **piere**, dar nici **nume bun** nu are*, patru variante paremiologice generate de relația sinonimică *a pieri = a muri,* respectiv *cinste = omenie = nume bun,* adică „renume, stimă, considerație, vază, reputație", pentru care vezi DS, p. 135, col. 1 (s.v. *cinste* şi, mai ales, s.v. *cinstit*, căruia i se atribuie ca sinonim învechit un adjectiv de tipul *omenit*) şi p. 804, col. 2 (s.v. *renume*, cu sinonimele *faimă, **nume**, reputație*, subl. n.), **pronume şi adjective pronominale:** *Pe **care** nu-(l) laşi să moară nu te lasă să trăieşti* şi *Pe **cine** nu-(l) laşi să moară nu te lasă să trăieşti; Tot cocoşul pe gunoiul **lui** cântă,* faţă de*: Tot cocoşul pe gunoiul **său** cântă* sau *Toată pasărea pe limba **ei** piere*, faţă de: *Toată pasărea pe limba **sa** piere* sau ***Câte** capete, atâtea păreri* şi ***Atâtea** capete, atâtea păreri; **Câte** bordeie, atâtea obiceie* şi ***Atâtea** bordeie, atâtea obiceie*, **elemente de relație:** ***La** unii mumă/Şi **la** alţii ciumă*, ***Pentru** unii mumă/Şi **pentru** alţii ciumă* sau ***Cu** unii mumă/Şi **cu** alţii ciumă; Cine umblă la Crăciun în cămaşă, la Paşti umblă **cu** cojoc* şi *Cine umblă la Crăciun în cămaşă, la Paşti, umblă **în** cojoc; Nici nu-l scoală **după** boală, nici nu-l lasă ca să moară* şi *Nici nu-l scoală **din** boală, nici nu-l lasă ca să moară* (se spune despre cei care nu sunt în stare să-ți facă nici bine, nici rău); **substituția lexicală de tip hiponimic:** ***Ţara** arde şi baba se piaptănă,* faţă de: ***Satul** arde şi baba se piaptănă; Decât toată **vara** cioară, mai bine o zi şoim şi Decât tot **anul** cioară, mai bine o zi şoim* sau ***Pasărea** mălai visează şi **Vrabia** mălai visează*, în care se evidențiază o relație de sinonimie între cele două substantive cu funcție sintactică de subiect, dar numai la nivel regional, unde, aşa cum se

[1] Etimologiile sunt date după DA/DLR, un dicționar tezaur pe care l-am raportat, acolo unde a fost cazul, şi la alte lucrări lexicografice etimologice, explicative sau mixte, dintre care amintim: TDRG, CADE şi, mai ales, DEX_2.

BDD-V2337 © 2016 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:10:23 UTC)

menţionează în DEX_2 (s.v. *pasăre*), substantivul *pasăre* se foloseşte şi astăzi cu sensul de „vrabie”, însă pentru extinderea structurii paremiologice la nivelul limbii populare nu trebuie exclusă relaţia de hiponimie dintre cele două unităţi lexicale, *vrabie* şi *pasăre*, pe care o cunosc toţi vorbitorii de limbă română și care se certifică în urma unei analize etimologice de specialitate (cf. lat. *passer*, cu sensul de „vrabie”, etimon imediat al rom. *pasăre* care şi-a lărgit considerabil sfera de semnificaţii); **substituţia lexicală de tip antonimic:** *Mai bine un vrăjmaş înţelept decât un* ***prieten*** *nerod* şi *Mai bine un vrăjmaş înţelept decât un* ***vrăjmaş*** *nerod,* create pe schema antonimică *prieten ≠ vrăjmaş (= duşman)*, alături de structurile: *La oraş* ***umblă*** *câinii cu colaci* (sau *cu covrigi) în coadă* şi *La oraş* ***stau*** *(*sau ***şed****) câinii cu colaci* (sau *cu covrigi) în coadă*, în care se observă substituţia verbului *a umbla* prin antonimele lui, *a sta* şi *a şedea*, ultimul folosit în limbajul popular; **substituţia lexicală de tip metonimic:** *Gura lumii numai* ***pământul*** *o astupă* şi *Gura lumii numai* ***mormântul*** *o astupă*, în care *mormânt* e folosit cu sensul de „groapă săpată în pământ”, de aceea relaţia de ordin semantic dintre cele două cuvinte care se substituie este una de tipul „recipient pentru conţinut”; ***Banul*** *e ochiul dracului* şi ***Aurul*** *e ochiul dracului*, cea din urmă fiind o variantă care datează încă din vremea când banii utilizaţi în schimbul de mărfuri erau acoperiţi cu un strat de aur, fapt ce a facilitat deplasarea de sens de la materie la produsul finit, alături de părerea existentă multă vreme în mentalul colectiv, conform căreia bogăţia se măsura în cantitatea de aur de care dispunea cineva; **substituţia lexicală generată de sinedocă:** ***Buturuga*** *mică răstoarnă carul mare* şi ***Rădăcina*** *mică răstoarnă carul mare*, o variantă paremiologică realizată printr-o sinecdocă pe schema „pars pro toto” (cf. *buturugă* = bucată noduroasă sau scorburoasă dintr-un trunchi de copac, reprezentând partea rămasă în pământ după tăiere, deci care conţine şi rădăcina); *Unde e multă* ***minte****, acolo e şi prostie multă* şi *Unde e mult* ***cap****, acolo e şi prostie multă*, în care *minte* se foloseşte cu sensul de „învăţătură”, iar *cap* îşi extinde sfera semantică, tot în baza unei relaţii de tip „parte pentru întreg”, ajungând să însemne „deşteptăciune, inteligenţă”, fapt susţinut şi de varianta paremiologică mai recentă, din registrul cult al limbii: *Unde e multă* ***inteligenţă****, acolo e şi prostie multă;* **substituţia lexicală generată de apartenenţa la aceeaşi sferă semantică:** *Scump la tărâţe şi ieftin la* ***făină****,* în raport cu: *Scump la tărâţe şi ieftin la* ***mălai****,* care cunosc şi două variante inverse: *Ieftin la* ***făină*** *şi scump la tărâţe* sau *Ieftin la* ***mălai*** *şi scump la tărâţe; În dorul* ***căpşunilor*** *mâncăm* ***frunzele****, În dorul* ***fragilor*** *mâncăm* ***frunzele****, În dorul* ***căpşunilor*** *mâncăm* ***foile*** şi *În dorul* ***fragilor*** *mâncăm* ***foile****; Toată* ***musca*** *nu face miere* şi *Toată* ***albina*** *nu face miere* sau, cu topica modificată, *Nu toată* ***albina*** *face miere* şi *Nu toată* ***musca*** *face miere; Când seacă lacul se văd* ***broaştele****,* faţă de: *Când seacă lacul se vede* ***peştele*** (cu sensul: starea omului se cunoaşte după moarte); *La gură punga o leagă/Şi* ***copiii*** *i-o dezleagă* şi *La gură punga o leagă/Şi* ***nepoţii*** *i-o dezleagă,* cu substantivele *copii* şi *nepoţi* aparţinând câmpului lexico-semantic al denumirilor gradelor de rudenie din limba română; **substituţia lexicală în cazul unor anaforice:** *Vede gunoiul în ochiul altuia şi nu vede bârna din* ***ochiul său****,* care are structura *Vede gunoiul în ochiul altuia, dar nu vede bârna din* ***al*** *său,* presupunînd o relaţie între un substantiv şi un pronume semiindependent cu rol anaforic; **substituţia lexicală în cazul unor deictice:** *Rufele murdare se spală* ***acasă***, o variantă paremiologică evoluată din invarianta *Rufele murdare se spală* ***în familie*** și care nu ar putea fi încadrată decât în seria mai amplă a variantelor frastice generate de modificări ce afectează un segment lexical, dar care se soldează cu apariţia unui deictic (cf. *în familie/acasă*); **substituţia lexicală în cazul unor generice**: variantele literare libere *Cine* ***dă*** *cu capul de pragul de sus vede şi pe cel de jos* şi *Cine* ***se loveşte*** *cu capul de pragul de sus vede şi pe cel de jos.* Ele diferă prin două verbe *a da* şi *a se lovi,* care nu intră nici într-o relaţie metonimică sau sinonimică, nici într-un raport

BDD-V2337 © 2016 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:10:23 UTC)

hiponimic ori antonimic, de aceea nu-l putem considera pe *a da* (mai abstract şi cu o sferă semantică mai cuprinzătoare) decât un termen generic în raport cu *a se lovi* (mai concret şi mai restrâns din punctul de vedere al sensului).

• **La nivel frastic: fenomenul contaminaţiei paremiologice**, ca în cazul lui *Câţi oameni, atâtea păreri*, unitate paremiologică generată prin suprapunerea a două unităţi frastice: ***Câţi oameni,*** *atâtea năravuri* şi *Câte capete,* ***atâtea păreri***, incluse toate trei în colecţia lui Iuliu A. Zanne, sau în exemplul *Câinii latră, ursul trece,* o variantă care a fost creată pe baza contaminării proverbelor sinonime: ***Câinii latră****, caravana trece* şi ***Ursul trece****, vântul bate*.

Lor li se adaugă modificări produse la cel puţin două nivele lingvistice: morfologie şi sintaxă, morfologie şi lexic, sintaxă şi lexic, morfosintaxă şi lexic.

Aceste cauze şi fenomene acţionează la nivelul invariantei în mod izolat ori câte două, câte trei sau chiar mai multe simultan, afectând una ori mai multe componente şi determinând substituiri, adăugiri sau eliminări ale unor elemente din structura prototipului. Rezultatul îl constituie de fiecare dată apariţia unor variante ce trebuie grupate în jurul unităţii-tip care le-a generat.

Ca şi în cazul variantelor frazeologice, facem precizarea că nu am luat în consideraţie în clasificarea noastră unele accidente fonetice sau alte fenomene lingvistice cum sunt etimologia populară sau hipercorectitudinea. Ele afectează exclusiv o unitate lexicală din cadrul unui proverb sau al unei maxime, sentinţe etc., de aceea am considerat că în acest caz avem de-a face cu simple variante ale cuvintelor actualizate într-o structură frastică, şi nu cu variante ale proverbelor în ansamblul lor. Excludem astfel statutul de variante paremiologice pentru structuri de tipul: *Crinul în gunoi de tot se* ***uscă*** (= *se usucă*); *Bate* ***ferul*** *până e cald* (în loc de *fierul*); *Foc să faci şi fum să nu* ***easă****, peste putinţă se* ***înţeleage*** (cu ***easă = iasă*** şi ***se înţeleage = se înţelege***); *La pomul lăudat să nu* ***meri*** *cu sacul* (în loc de *să nu* ***mergi*** *cu sacul*); *Din coadă de* ***câne****, sită de mătase nu se (mai) face* (cu varianta lexicală ***câne*** pentru forma literară ***câine***); *Tot cocoşul* ***pre*** *gunoiul lui cântă* (cu ***pre*** = ***pe***); *Din coada* ***pisicei*** *sită de măstase nu se face* (unde ***pisicei*** reprezintă o variantă hipercorectă pentru genitivul literar ***pisicii***); *Vrabia* ***malai*** (= ***mălai***) *visează; Gura* ***lumei*** (= ***lumii***) *numai pământul o astupă* (cu forma gramaticală ***lumei*** reprezentând o formă învechită de genitiv-dativ a substantivului feminin *lumea*); *Cu un* ***ochiu*** *la slănină şi altul la făină* (în care ***ochiu*** este o variantă grafică arhaică pentru ***ochi***); *Adună la tinereţe ca să* ***aibi*** *(= **ai**) la bătrâneţe* (în care apare o formă veche şi regională de conjunctiv a verbului *a avea*, justificată prin analogia cu prezentul indicativului); *Din vorbă în vorbă, vorbă se* ***deşchide*** (= ***se deschide***); *Cum îţi vei aşterne aşa vei* ***durmi*** (= ***dormi***); *Lasă să* ***arză*** *şi moara, numai şoarecii să moară* (cu o variantă iotacizată a formei de conjunctiv prezent a verbului *a arde*) etc.

3.2. *Criteriul cronologic*

Pe baza acestui criteriu se delimitează o serie destul de bine reprezentată de variante care s-au folosit în perioade mai vechi din evoluţia limbii române şi altele care se folosesc şi astăzi, fiind cunoscute tuturor vorbitorilor.

3.2.1. *Variante paremiologice învechite*

Se referă la structuri de tip frastic care cunoşteau în trecut o largă răspândire, aşa cum o dovedeşte şi prezenţa lor în colecţiile de proverbe mai vechi. Ele au suferit modificări la nivelul formei, fiind folosite astăzi cu o altă configuraţie lingvistică, dar cu absolut acelaşi înţeles.

BDD-V2337 © 2016 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:10:23 UTC)

La originea lor imediată sau mai puţin îndepărtată în timp, structurile de acest fel reprezintă nişte inovaţii lingvistice. Dacă o raportăm la perioada actuală, formaţia iniţială (şi originară) a rămas un simplu arhaism paremiologic sau un fapt de limbă învechit, iar inovaţia a dobândit treptat statut de prototip în limba română.

Cel mai important fenomen care a condus la impunerea în româna actuală a ceea ce era perceput odată ca simplă variantă paremiologică este elipsa. Fenomenul elipsei a venit în contact cu o tendinţă foarte puternică în orice idiom, şi anume aceea de a comunica o cantitate identică de informaţie prin cât mai puţine mijloace lingvistice. Pe seama economiei verbale trebuie puse şi acele formaţii paremiologice care se folosesc astăzi destul de mult şi care au evoluat din structuri frastice cu un număr mai mare de elemente lexicale şi chiar propoziţionale.

De fiecare dată, forma care s-a impus în limbă, una mai scurtă şi cu o structură sintactică mai simplă, a devenit invariantă, dacă o privim pur sincronic, deşi, din punct de vedere istoric, ea reprezintă o simplă inovaţie lingvistică. Prezentăm în continuare câteva exemple de formaţii paremiologice învechite care au încetat să se mai folosească aşa în limba română, într-o perioadă mai îndepărtată sau mai recentă din evoluţia ei: *Prietenul la vreme de nevoie se cunoaşte; Cine se scoală mai de dimineaţă, acela mai departe ajunge; Rău e cu rău, dar e mai rău fără rău; Bate fierul până e cald, că, de se va reci, în zadar vei munci; De frate, îmi eşti frate, dar brânza e pe bani; Călătorului îi şade bine cu drumul, ca şi calului cu frâul; O mână spală pe alta şi amândouă spală obrazul (*sau *faţa); Sârguinţa ţese pânza/Iară lenea pierde vremea; Dreptatea iese la lumină ca untul-de-lemn deasupra apei.*

O variantă care ar putea fi socotită arhaică în limba română este cea de mai jos, în care negaţia nu se marchează de două ori, aşa cum prevăd normele sintactico-morfologice ale românei moderne: *Banul ascuns în pământ nici creşte, nici rodeşte.* De la aceasta a evoluat structura paremiologică literară *Banul ascuns în pământ nici nu creşte, nici nu rodeşte*, singura care se utilizează în româna actuală.

3.2.2. *Variante paremiologice actuale*

În această categorie pot fi incluse structurile eliptice generate pe baza variantelor învechite menţionate în paragraful precedent, de tipul: *Prietenul la nevoie se cunoaşte*, obţinută din structura paremiologică *Prietenul la vreme de nevoie se cunoaşte; Cine se scoală de dimineaţă departe ajunge,* provenită din *Cine se scoală mai de dimineaţă, acela mai departe ajunge; Rău cu rău, dar mai rău fără rău,* creată pe baza structurii *Rău e cu rău, dar e mai rău fără rău; Bate fierul până (sau cât) e cald,* obţinută din structura paremiologică *Bate fierul până e cald, că, de se va reci, în zadar vei munci; Frate, frate, dar brânza e pe bani,* provenită din construcţia *De frate, îmi eşti frate, dar brânza e pe bani; Călătorului îi stă (sau îi şade) bine cu drumul*, creată pe baza structurii *Călătorului îi şade bine cu drumul, ca şi calului cu frâul; O mână spală pe alta* şi *Mână pe mână se spală*, obţinute din structura paremiologică mai extinsă *O mână spală pe alta şi amândouă spală obrazul* (sau *faţa*), alături de multe altele la care nu mai este necesară nicio altă analiză: *Fă ce-ţi zice popa, nu ce face el; Câinii latră, caravana trece; Cui pe cui se scoate; Până nu faci foc, nu iese fum; Dintr-un cal ţigănesc iese unul boieresc; Dar din dar se face rai; Buturuga mică răstoarnă carul mare; Nu tot ce zboară se mănâncă; Pe cine* (sau *pe care*) *nu-(l) laşi să moară nu te lasă să trăieşti; Din coadă de câine sită de mătase nu se face; Tot învăţul are şi dezvăţ; Nu-i pentru cine se pregăteşte, ci pentru cine se nimereşte; Mâţa blândă zgârie rău; La aşa cap, aşa căciulă* (în locul arhaismului paremiologic *La aşa cap, aşa chiulaf*); *Râde ciob de oală spartă; Aşchia nu sare departe de trunchi; Să stăm strâmb şi să judecăm drept; De ce ţi-e frică nu scapi; Ajunge un ciomag la un car de oale, Ajunge o măciucă la un car de oale* şi

BDD-V2337 © 2016 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:10:23 UTC)

Ajunge o bâtă la un car de oale; La unii mumă/Şi la alţii ciumă, Pentru unii mumă/Şi pentru alţii ciumă sau *Cu unii mumă/Şi cu alţii ciumă; Ţara arde şi baba se piaptănă; Banul e ochiul dracului; Gura lumii numai pământul o astupă; Ieftin la făină şi scump la tărâţe* sau *Ieftin la mălai şi scump la tărâţe; Fie pâinea cât de rea/Tot mai bine-(i) în ţara mea; Cine s-a fript cu ciorbă suflă şi în iaurt; Câte capete, atâtea păreri.*

Tot aici pot fi incluse şi variantele paremiologice literare, populare sau regionale, cvasigenerale ori cu răspândire mai limitată, care au apărut ca urmare a acţiunii diverselor fenomene lingvistice şi care au toate în comun faptul că se întrebuinţează până astăzi în limba română. Inventarul lor este extrem de mare şi de eterogen, iar ordonarea materialului avut la dispoziţiei ar fi condus, în ultimă instanţă, la identificarea aceloraşi categorii de variante ca şi în cazul celor stabilite pe baza criteriului structural, pe cale le-am discutat deja în subcapitolul precedent. Pe baza lui se poate face delimitarea unor structuri frastice specifice unor zone ale ţării, a unora cu întrebuinţare în vorbirea populară şi familiară sau a celor cu statut de variante literare libere, formaţii paremiologice actuale despre care va fi vorba în următoarele subcapitole ale lucrării noastre.

3.3. *Criteriul răspândirii geografice*

În categoria structurilor paremiologice pe care le-am analizat când am realizat clasificarea variantelor frastice pe baza criteriului structural se încadrează şi unele formaţii în care se găsesc unităţi lexicale (sinonime cu unele cuvinte din invariantă) a căror circulaţie este redusă la o anumită parte din teritoriul lingvistic dacoromân.

3.3.1. *Variante paremiologice regionale*

Aceste structuri frastice nu sunt foarte numeroase, ştiut fiind faptul că proverbele şi zicătorile se definesc, în primul rând, ca elemente populare, de oralitate, care au o structură, în general, fixă şi permit cu greu substituirea unor constituenţi din limba standard prin elemente izolate, regionale.

Să nu uităm, pe de altă parte, nici faptul că aceste unităţi paremiologice au o largă circulaţie pe teritoriul ţării noastre, lucru ce le consolidează poziţia şi nu lasă loc producerii unor modificări structurale surprinzătoare la nivelul unor zone de mai mare ori mai mică întindere. Ca exemple de variante paremiologice regionale se pot cita totuşi structurile: *Doară nu s-a făcut **bortă** în cer* (pentru literarul *Doar nu s-a făcut **gaură** în cer*) şi *Parcă a mâncat **scurmuş** de găină* (sau *de curcă*), folosită, la nivel de teritoriu, în locul formei literare *Parcă a mâncat **picior** de găină* (sau *de curcă*).

Potrivit unei păreri exprimate de Iordan (1956: 95–96)[1], multe fapte pe care astăzi le considerăm sau le percepem drept arhaice ori doar învechite pot fi regăsite, în sincronie, în limba graiurilor sau în vorbirea populară. Afirmaţia este verificată cu ajutorul unor elemente de fonetică, de gramatică sau de lexic. Împărtăşind fără rezerve această idee exprimată de Iorgu Iordan şi însuşită de Hristea (1984a: 122)[2], o susţinem şi noi prin acele locuţiuni, expresii sau

[1] Autorul susţine aici ideea potrivit căreia „[...] pentru epocile trecute arhaismele se confundă adesea cu regionalismele, şi cum graiurile populare prezintă până astăzi numeroase particularităţi arhaice (mai cu seamă în vocabular), urmează că «arhaism» şi «regionalism» sunt de multe ori acelaşi sau cam acelaşi lucru. Această situaţie uşurează oarecum sarcina scriitorilor actuali, în sensul că atunci când cred necesar să folosească material lingvistic arhaic se pot conduce, pentru a nu greşi, şi după aspectul de astăzi al principalelor graiuri româneşti”.

[2] Se consideră că ,,în asemenea cazuri, vorbim de fapte lingvistice cu un dublu statut: de arhaisme şi regionalisme”, din moment ce ,,unele cuvinte, fonetisme sau fapte gramaticale se conservă în graiurile teritoriale unde sunt foarte vii ori duc o existenţă precară”. Autorul citează, spre exemplificare, situaţia lui

BDD-V2337 © 2016 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:10:23 UTC)

unităţi paremiologice care trec drept învechite din perspectiva limbii actuale, dar care sunt prezente şi astăzi în arii izolate din teritoriul lingivistic dacoromân. Din această cauză, considerăm că ar fi mult mai indicat ca ele să fie denumite *variante învechite şi regionale* sau *variante învechite şi populare*.

3.3.2. *Variante paremiologice populare*

Am grupat în această clasă structuri care diferă în raport cu prototipul sau cu invarianta lor prin actualizarea unui termen – verb ori substantiv – sinonim cu un cuvânt din structura de bază. Acesta nu este însă un regionalism sau un arhaism lexical, ci o unitate lingvistică folosită în vorbirea de zi cu zi, în limba populară ori în limbajul familiar, după cum o dovedesc şi următoarele exemple de variante paremiologice de factură populară: ***Şezi*** *mămăligă, să te mănânc,* în raport cu: ***Stai*** *mămăligă să te mănânc, Călătorului îi* ***şade*** *bine cu drumul*, faţă de: *Călătorului îi* ***stă*** *bine cu drumul; Să* ***şedem*** *strâmb şi să judecăm drept,* în raport cu: *Să* ***stăm*** *strâmb şi să judecăm* (*sau să vorbim*) *drept; Lupul îşi* ***leapădă*** *părul, dar năravul ba,* faţă de varianta literară: *Lupul îşi* ***schimbă*** *părul, dar năravul ba; Cu lingura te hrăneşte, iar cu coada te* ***chiorăşte****,* faţă de: *Cu lingura te hrăneşte* (sau *îţi dă să mănânci*), *şi cu coada* ***îţi scoate ochii****;* ***Graiul*** *dulce mult aduce*, în raport cu: ***Vorba*** *dulce mult aduce; Râde* ***hârb*** *de oala spartă,* faţă de forma literară: *Râde* ***ciob****(ul) de oala spartă* sau în raport cu varianta tot mai răspândită: *Râde ciob de oală spartă; Nu da pasărea din mână pe* ***porumbul*** *din par,* în raport cu proverbul literar *Nu da vrabia din mână pe* ***cioara*** *din* (sau *de pe gard*); *Nu se îngraşă porcul în* ***ziua de Ignat****,* faţă de: *Nu se îngraşă porcul în* ***ajun****;* ***Mâţa*** *blândă zgârie rău,* faţă de: ***Pisica*** *blândă zgârie rău;* ***Mâţa*** *cu clopot nu prinde şoareci,* în raport cu formaţia care conţine sinonimul termenului *mâţă* din limba literară: ***Pisica*** *cu clopot* (sau *cu clopoţei*) *nu prinde şoareci;* ***Surceaua*** *nu sare departe de trunchi*, o variantă populară care se opune, deopotrivă, regionalului ***Ţandăra*** *nu sare departe de trunchi* şi formei literare generalizate: ***Aşchia*** *nu sare departe de trunchi* etc.

În alte situaţii, un indiciu că avem de-a face cu o variantă populară sau familiară îl constituie însăşi prezenţa unui element sintactic care se abate de la forma stabilită prin normă sau care circulă paralel cu o formă acceptată de limba literară (cf. *Sătulul nu crede* ***la cel*** *flămând*, cu varianta cultă *Sătulul nu crede* ***celui*** *flămând* şi structurile paremiologice populare cu dativul analitic de tip prepoziţie + pronume nehotărât: *Unul mănâncă aguridă şi* ***la altul*** *se strepezesc dinţii* sau *Unii mănâncă aguridă şi* ***la alţii*** *se strepezesc dinţii*, faţă de literarele: *Unul mănâncă aguridă şi* ***altuia*** *i se strepezesc dinţii* ori *Unii mănâncă aguridă şi* ***altora*** *li se strepezesc dinţii*).

3.3.3. *Variante paremiologice literare (libere)*

Din cauza numărului mare de fenomene care afectează nivelul sintactic al limbii, apar în româna actuală numeroase variante paremiologice care nu se abat prin nimic de la normele gramaticale şi lexicale în vigoare, de aceea le considerăm variante literare. Pe unele dintre acestea le-am menţionat deja când am prezentat mecanismele care generează structuri paremiologice cu statut de variante frastice în limba română.

Altele, cum sunt cele pe care le vom cita în continuare, sunt selectate din colecţiile de proverbe mai noi care inserează structuri cu mare circulaţie în momentul actual din evoluţia limbii. În ceea ce ne priveşte, am optat pentru selectarea unor structuri eterogene din punctul de vedere al structurii lor interne, dar care au toate în comun faptul că sunt variante

---

păcurar „cioban” (< lat. *pecorarius*) şi *arină* „nisip” (< lat. *arena*), care „au fost, cândva, cuvinte general româneşti, dar astăzi nu se mai întrebuinţează decât regional, îndeosebi prin Transilvania şi Crişana”.

BDD-V2337 © 2016 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:10:23 UTC)

paremiologice literare: *Cum **îţi** vei aşterne, aşa vei dormi* şi *Cum vei aşterne, aşa vei dormi; Câte **bordeie**, atâtea **obiceie*** sau *Câte **sate şi** bordeie, atâtea **obiceie***, cu o varianta hibridă neliterară: *Câte sate, atâtea bordeie; Când pisica nu-i acasă, **joacă şoarecii** pe masă* şi *Când pisica nu-i acasă **şoarecii joacă** pe masă; Corb la corb nu scoate ochii* sau *Corb la corb nu-**şi** scoate ochii*, amândouă literare în raport cu următoarea variantă izolată în sistemul unităţilor paremiologice: *Cioară la cioară nu-şi scoate ochii; Cine se scoală de dimineaţă **acela** e mai mare* ori *Cine se scoală de dimineaţă **acela** e mai mare **în sat*** sau *Cine se scoală de dimineaţă e mai mare* şi *Cine se scoală de dimineaţă e mai mare **în sat**; Cine **s-a fript*** (ori ***s-a ars***) *cu ciorbă suflă şi-n iaurt* sau *Cine **se frige*** (ori ***se arde***) *cu ciorbă suflă şi-n iaurt,* ambele literare în comparaţie cu variantele regionale de mai jos: *Cine s-a fript* (ori *s-a ars*) *cu borş suflă şi-n iaurt* sau *Cine s-a fript* (ori *s-a ars*) *cu terciu suflă şi-n iaurt* sau *Cine se frige* (ori *se arde*) *cu borş suflă şi-n iaurt* şi *Cine se frige* (ori *se arde*) *cu terciu suflă şi-n iaurt; Cine **e cu** mâna lungă/Pierde şi ce are-n pungă* şi *Cine **are** mâna lungă/Pierde şi ce are-n pungă; Chiorul între orbi este **împărat*** sau *Chiorul între orbi este **rege*** ori *În ţara orbilor chiorul este **împărat*** şi *În ţara orbilor chiorul este **rege**; Ce mi-e **Tanda**, ce mi-e **Manda*** şi *Ce mi-e **Manda**, ce mi-e **Tanda**; **Boii** ară **şi caii** mănâncă* sau ***Caii** ară**, boii** mănâncă; Bărbatul este **cheia** casei* şi *Bărbatul este **stâlpul** casei; Ajunge **o bâtă** la un car de oale* sau *Ajunge **o măciucă** la un car de oale* şi *Ajunge **un ciomag** la un car de oale.*

După cum s-a putut observa din exemplele discutate în acest studiu consacrat variantelor paremiologice, proverbele constituie o clasă bine reprezentată sub aspectul variaţiei lingvistice, iar inventarul de formaţii frastice generate prin diverse mecanisme lingvistice şi psihologice care afectează structura invariantei este unul foarte bogat în limba română.

SIGLE ŞI ABREVIERI LEXICOGRAFICE

CADE = I.-A. Candrea, Gh. Adamescu, *Dicţionarul enciclopedic ilustrat*, Bucureşti, Editura „Cartea Românească”, 1926–1931.

DA = *Dicţionarul limbii române*, Bucureşti, Librăriile Socec, 1913–1948.

DLR = *Dicţionarul limbii române* (Serie nouă), Bucureşti, Editura Academiei, 1965–2010.

DEX_2 = *Dicţionarul explicativ al limbii române*, ediţia a II-a, Bucureşti, Univers Enciclopedic, 1996.

DS = Luiza Seche, Mircea Seche, *Dicţionarul de sinonime al limbii române*, Bucureşti, Editura Academiei, 1982.

TDRG = H. Tiktin, *Dicţionar român – german* (*Rumänisch – deutsches Wörterbuch),* vol. I–III, Bucureşti, 1895–1925.

BIBLIOGRAFIE

Adăscăliţei, Vasile, 1973, *Proverbe şi ghicitori*, antologie şi prefaţă de Vasile Adăscăliţei, Bucureşti, Editura Ion Creangă.

Bilţiu, Pamfil, Maria Bilţiu, 2006, *Folclor din Ţara Maramureşului,* vol. II *Lirica populară, rugăciuni, ghicitori, proverbe şi zicători,* Baia Mare, Editura Ethnologica.

Bîrlea, Ovidiu, 1966, *Proverbe şi zicători româneşti*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică.

Bogdan-Oprea, Helga, 2011, „Variante lingvistice româneşti – sincronie şi diacronie. Studiu de caz: variantele fonetice regionale”, în Manuela Nevaci (ed.), *Studia linguistica et philologica. Omagiu Profesorului Nicolae Saramandu la 70 de ani*, Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, p. 79–112.

BDD-V2337 © 2016 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:10:23 UTC)

Botezatu, Grigore, Andrei Hâncu, 2003, *Dicţionar de proverbe şi zicători româneşti*, alcătuire, prefaţă de Grigore Botezatu şi Andrei Hâncu, ediţia a III-a, Bucureşti, Chişinău, Litera Internaţional.
Hinţescu, J.C., 1877, *Proverbele Românilorŭ,* adunate și redate de J.C. Hinţescu, Sibiu, Editura şi tipariulŭ tipografieĭ eredeĭ de Closius.
Hristea, Theodor (coord.), 1984a, *Sinteze de limba română*, ediţia a treia, revăzută şi din nou îmbogăţită, Bucureşti, Editura „Albatros".
Hristea, Theodor, 1984b, „Frazeologia şi importanţa ei pentru studiul limbii române", *Limbă şi literatură*, vol. I, p. 5–14.
Hristea, Theodor, 2009, „Etimologia şi importanţa ei pentru ştiinţa limbii", în Gabriela Pană Dindelegan (coord.), *Limba română: teme actuale – Actele celui de al 8-lea Colocviu al Catedrei de limba română (5–6 dec. 2008)*, Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, p. 691–710.
Iordan, Iorgu, 1956, *Limba română contemporană*, ediţia a II-a, Bucureşti, Editura Ministerului Învăţământului.
Mugur, Gh., V. Voiculescu, 1928, *Cartea vieţii. Proverbe*, culese de Gh. Mugur şi V. Voiculescu, *A. Litere, Colecţia literară*, nr. 3, [Bucureşti], Editura Fundaţiei Culturale.
Muntean, George, 1966, *Apa trece, pietrele rămân. Proverbe româneşti*, ediţie îngrijită, prefaţă, glosar şi indice de George Muntean, Bucureşti, Editura pentru Literatură.
Muntean, George, 1984, *Proverbe româneşti*, antologie, text stabilit, glosar, indice tematic, postfaţă şi bibliografie de George Muntean, Bucureşti, Editura Minerva.
Negreanu, Constantin, 1983, *Structura proverbelor româneşti*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Negreanu, Constantin, 1998, *Istoria proverbului românesc*, ediţie îngrijită şi prefaţată de Pr. Al. Stănciulescu-Bârda, Editura „Cuget Românesc".
Pann, Anton, [s.a.], *Culegere de proverbe sau Povestea vorbii. De prin lume adunate/Şi iarăşi la lume date*, tomul întâiu, Bucureşti, Editura Librăriei „Universala", Alcalay & Co.
Rahmil, Monica, 1957, *Ghicitori şi proverbe*, culegere alcătuită de Monica Rahmil, vol. II *Proverbe, zicători*, [Bucureşti], Editura de Stat pentru Literatură şi Artă.
Ruxăndoiu, Pavel, 2003, *Proverb şi context*, Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti.
Stănciulescu-Bârda, Al., 2003, *Povestea vorbelor de duh (Articole şi studii de paremiologie)*, Editura „Cuget Românesc".
Tabarcea, Cezar, 1982, *Poetica proverbului*, Bucureşti, Editura Minerva.
Tazlăuanu, Gheorghe I., 1943, *Comoara neamului*, Vol. IX. *Proverbe şi zicători, idiotisme şi locuţiuni*, Bucureşti, Imprimeriile „Văcăreşti".
Zanne, Iuliu A., 1895–1912, *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria şi Macedonia*, vol. I–X, Bucureşti, Socec.
Zărnescu, Constantin, 2006, *Proverbele românilor*/Iuliu A. Zanne, o antologie esenţială de Constantin Zărnescu, Cluj-Napoca, Editura Dacia.

TYPES OF VARIANTS FOR PROVERBS IN ROMANIAN

(*Abstract*)

The paper deals with a type of linguistic variants illustrative for proverbs in Romanian. In the beginning, we distinguish between phrases and proverbs, on the one hand, and between variants in phraseology as a linguistic science and variants of proverbs, on the other hand. The greatest part of this paper deals with the research of several linguistic criteria (for example: the structure of proverbs, the chronological or the geographical criterion, the relation between variant and literary norm), which are very important in the classification of the variants for proverbs. We found for each type of variant many examples in people's language, most of them included in dictionaries or in anthologies of proverbs.

BDD-V2337 © 2016 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 23:10:23 UTC)